

אי הספריות של ברלין

לזמן מה בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים היה משולש הספריות של ברלין למעין אי שייצג את התפישות השונות של לימודי היהדות ומקום של דיאלוג בין מלומדים יהודים אורתודוקסים וליברלים עם חוקרים גרמנים נוצרים

זהר ויעקב שביט

פורסם ב-12:47

ברלין, יוני

"הנה הביבליותיקה של הממשלה. בית גדול בעל שתי קומות בראש רחוב 'אונטר דן לינדן' בנוי לתלפיות; ובו עומדים כשלושה מיליון אקסמפלרים [של] ספרים וכתבי יד יקרי המציאות מכל המינים ופתוח הוא לרווחה לכל דורש חוכמה. הנה אך הצגת את רגלך על המפתן ופתחת את הדלת, ומשרתים לעשות עומדים לשרתך ומוכנים להכין בעדך הספרים הנחוצים לך באיזו שפה ולשון שתחפוץ, ואותם תוכל לקחת אל ביתך ולקרוא כאוות נפשך."

אל הספרייה הזאת נהג אליעזר בן יהודה לבוא בשנים האחרונות של המאה ה-19 ובעשור הראשון של המאה העשרים כדי לעבוד באולם הקריאה הענק של הספרייה על "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה". אנחנו הגענו בעקבותיו כדי לנסות לשחזר באמצעות כרטיסי הקורא שלו את תולדות עבודתו בספרייה. רק לאחר שביקרנו בה התברר לנו שבן יהודה עבד לא ב"ספריית המדינה" (ה-Staatsbibliothek המכונה היום שטאבי), אלא בספרייה שקדמה לה ונקראה אז ספריית המלך (Königliche Bibliothek) או "הקומודה" ("Kommode"). זו שכנה בשנים 1784-1914 בכיכר פּוּל מול אוניברסיטת הומבולדט, במקום שבו שרפו ספרים ב-10 במאי 1933, בבניין היפה שבו שוכנת היום הפקולטה למשפטים. כשצר היה המקום לאוסף הספרים וכתבי היד היא עברה ב-1914 לבניין החדש עצום הממדים בן חמש הקומות, ומאז 1918 נקראה "ספריית המדינה הפרוסית". שמה עבר כמה גלגולים עד שאחרי איחוד גרמניה ב-1991 קיבלה את שמה הנוכחי Deutsche Staatsbibliothek in der Stiftung Preußischer Kulturbesitz.

כיכר בבל בברלין ובניין הספרייה המלכותית המכונה "הקומודה" צילום / P. Anders / bpk :
"Kupferstichkab"

את כרטיס הקורא של בן יהודה לא הצלחנו עדיין לאתר בארכיון, וגם לא עדויות של קוראים אחרים שנתקלו בו בספרייה. לאמתו של דבר, אף שרבים מאוד בילו לא מעט מזמנם בספרייה לא מצאנו עדויות נוספות של מבקרים בספרייה שהעידו בזיכרונותיהם על חוויית הקריאה שלהם בה. אשר לבן יהודה, חתימתו נמצאה רק באחד מארבעה הכרכים של יומן המבקרים של מחלקת כתבי היד, שבו התבקשו המבקרים לחתום בטרם ביקורם במחלקת כתבי היד. היה זה בין התאריכים 1 באפריל 1902 ל-31 במארס 1903.

הדברים על "הביבליותקה של הממשלה" שהובאו לעיל הם פרי עטו של הרב המלומד והעיתונאי ד"ר משה אלעזר אייזנשטדט (1869-1943), והם מכוונים לתיאור הספרייה המלכותית שממנה נפרד ביולי 1895, אחרי חמש שנים שבהן למד פילוסופיה ולשונות המזרח באוניברסיטת הומבולדט, שאותה כינה "בית מדרש לחוכמה" — חוכמה "כללית" וחוכמת ישראל כאחת.

את הפרידה מברלין ומספרייתיה האחרות תיאר אייזנשטדט בסדרת המאמרים שפירסם בעיתון "המליץ" שראה אור בפטרבורג. ד"ר אייזנשטדט מזכיר גם את שתי הספריות היהודיות שנוסדו ממש באותה שנה, ב-1872: ספריית בית המדרש האורתודוקסי לרבנים (Rabbinerseminar) השוכן היום ברחוב טוכולוסקי 40, וספריית בית המדרש הגבוה למדעי היהדות (Hochschule für Wissenschaft des Judentums), השוכן היום ברחוב טוכולסקי 9, שהוקם על ידי אברהם גייגר ולוח הזיכרון במבוא ל"חצרות הקשה" (Die Hackeschen Höfe) "שם היה ביתו, מציין את פועלו. שני המוסדות האלה שכנו בלב רובע ה"מיטה", מעבר לנהר, מרחק הליכה קצרה מהספרייה המלכותית, והיו כמעין אי בלב ברלין, אי שייצג את התפישות השונות של לימודים גבוהים של היהדות.

"אין לך ארץ אשר בה תציץ ותפרח חכמת ישראל וספרותו כבארץ אשכנז"

אבל עיקר דבריו של אייזנשטדט כווננו לספרייה המלכותית, הספרייה שהיתה מקום מפגש לכולם, נוצרים ויהודים, יהודים אורתודוקסים ויהודים ליברלים. החלק הזה של ברלין היה לאמתו של דבר לא רק מעין אי של תפישות שונות של היהדות, אלא גם אי של ספריות, מקום מפגש של תרבויות העברית והיידיש, שאליה הגיעו לא מעט יוצרים ממזרח אירופה ושהו בו תקופה ארוכה או קצרה, טיילו בשדרותיה הרחבות של העיר או נפגשו בבתי קפה, כמו קפה "מונופול" ברחוב פרידריך מול תחנת הרכבת, שם ישבו ב"פינה היהודית".

אבל לא לבתי קפה יתגעגע אייזנשטדט אלא לספרייה הגדולה שהכניסה אליה חופשית, לעומת ספריית האוניברסיטה הפתוחה רק למורים ולתלמידים: "בבית עקד הספרים של הממשלה יוכל כל איש ואיש לבוא ולקרוא"; "תכנס אל חדר המקרא [קריאה], ואז חיזיון מרהיב לב נפש תחזינה עיניך. חדר גדול נפתח לפניך ושמה עומדים שולחנות שורות וסביבם כיסאות. על השולחנות ספרים נפתחים ואנשים למאות יושבים והוגים בחוכמה: זה בפילוסופיה וזה בתורת המשפטים. זה בחוכמת הטבע וזה בתורת אלוקים."

אייזנשטדט נוקב בשמותיהם של כמה מהמלומדים "משלהם" שלצדם ישבו מלומדים "משלנו" שהיו מבקרים בספרייה באופן קבוע. על אחדים מהמלומדים "משלהם" הוא מספר אנקדוטות משעשעות: "זה הוא מאמזען [מומזן] שפעם התפרצה שפחה לחדרו בקול רועד: אדוני הפרופיסור הושיעה! בתך הבליעה מחט, וישב במהירות: אין רע, הא לך מחט אחר. ולמולו הפרופסור לחכמת החשבון ק. אשר בכל עת אכלו יהפוך את הלחם מצד לצד בחשבו כי ספר פתוח לפניו, ובלכתו זה שנים ועשרות בכל יום ויום אל האוניווערזיטה [אוניברסיטה] יאבד דרכו וישאל לכל עובר איה הוא."

לא מעטים מהחכמים הגרמנים היו לדבריו של אייזנשטדט "המאורות הגדולים אשר לאורם עמים רבים. ואת כל החכמים האלה אשר דבריהם ישתו בצמא כל חכמי תבל בכל אפסיה — את החכמים האלה הנך רואה בעיניך מדי יום ביומו והנך שומע באוזניך את דבריהם מפה לפה, ומה קשה הפרידה מהם!" וזאת על אף שבשער האוניברסיטה עומד אחד המחלק פמפליטים אנטישמיים לסטודנטים "היושבים אתו על ספסל אחד", ואף שמעבר לקיר מלמדים גם מלומדים אנטישמיים.

מה שהרשים יותר מכל את אייזנשטדט היה לאו דווקא מספר הספרים השמורים בספרייה או המלומדים הגרמנים ידועי השם וקהל קוראים ה"יושב וקורא, וכל זה בלי רעש והמולה", אלא "פלא יותר גדול": ליד אחד השולחנות יושב ההיסטוריון תיאודור מומזן (Mommsen) הזקן, שבהגיעו לגבורות כותב את "תולדות הרומיים", ולצידו ישבו מן הסתם זה בצד זה ובלי שיפריעו זה לזה תלמידים מהסמינר האורתודוקסי ומבית המדרש הליברלי: "בפנת השולחן יושב איש כבן ארבעים מבני אברהם יצחק ויעקב, מורה בבית מדרש הרבנים האורתודוקסי ומסכת סנהדרין פתוחה לפניו. יושב ולומד הוא בהתמדה גדולה אף כי בגילוי הראש, והכול יעשה בלי הרמת קול ובלי געגועים, ובכל זאת תורתו מתקיימת בידו."

היתה עוד ספרייה בברלין. אייזנשטדט מכנה אותה "ביבליותיקה חיה", ה"נעלה על כל הראשונות". הספרייה החיה הזאת היא הביבליוגרף והחוקר המהולל מוריץ (משה) שטיינשניידר (1816-1907), מגדולי המלומדים של חוכמת ישראל שב-1869 קיבל משרת ספרן בספרייה המלכותית. שטיינשניידר נהג לקבל את אורחיו בדירתו בקומה הראשונה של הבית ברחוב תיאטרון ולנר מס' 31, הנקרא היום רחוב שילינג, לא רחוק מאלכסנדרפלץ. שלוש פעמים בשבוע במשך כחמישים שנה היו מגיעים לדירתו "כל הצמא לדברי חכמה ומדע, ישתה כאוות נפשו", שבאו אליו כדי לשתות בצמא את דבריו. זה בצד זה ישבו שם תלמידי הסמינר האורתודוקסי של הילדסהיימר המתעתדים להיות רבנים ופרחי כמורה "התאבקו בעפר רגליו", ושתו לרוויה מידענותו המופלגת של המארח. אייזנשטדט כותב: "ומה קשה הפרידה מביבליותיקה כזו אשר מי יודע אם אמצא בארץ מולדתי, בארץ רוסיה."

"תכנס אל חדר המקרא, ואז חיזיון מרהיב לב נפש תחזינה עיניך... על השולחנות ספרים נפתחים ואנשים למאות יושבים והוגים בחוכמה"

כשהיה לרבה הרשמי של פטרבורג בשנים 1909-1918 גילה בוודאי שאין לו סיבה להתגעגע לאוספי הספרים של ברלין. בספרייה הקיסרית הציבורית בעיר, שהוקמה ב-1795 ונחנכה ב-1814, היו יותר משלושה מיליון כותרים, מהם כמיליון ברוסית ועוד כמאתיים אלף כתבי יד. הוא יתגעגע, כך כתב, לחכמים של "חכמת ישראל" בגרמניה, למרות שידעית היהדות וספרותה "הולכת ומתמעטת בין אחינו האשכנזים בכלל, ולמראה עצוב כזה ידאב כל לב, אי אפשר להכחיש את האמת הגלויה לכל, כי אין לך ארץ אשר בה תציץ ותפרח חכמת ישראל וספרותו כבארץ אשכנז."

שטיינשניידר לא נמנה על המלומדים שאליהם פנו בן יהודה ורעייתו חמדה בבקשה לבחון את כרטיסיות המילון שכתב בן יהודה ולהעיד על ערכו המדעי של המילון, ולא מצאנו עדות לכך שהשניים נפגשו. אפשר להניח שאילו בן יהודה היה פונה אל שטיינשניידר כדי לקבל ממנו חוות דעה מלומדת על המילון היה המלומד הדגול משיב לו כפי שהשיב לי"ל גורדון שבא לבקרו: למי הוא עמל כשהוא כותב שירה בעברית כי מי יזדקק למילון עברי היסטורי, להוציא אולי כמה מלומדים?

מאתיים שנה מלאו עכשיו לייסוד "האגודה לתרבות ולמדע של היהודים" ב-1819; אין ערוך ליצירה המחקרית הענפה שלה, שבין היתר ראתה את היהדות כתרבות, חשפה הרבה מאוצרותיה והפכה את היהודי ל"יהודי היסטורי". ואולם, חלק הארי של התוצר המחקרי והספרותי הענף והמגוון שנכתב במאה השנים מאז ייסודה נותר היום רק בקטלוגים. לעומת זאת, המילון שחיבר בן יהודה, בין היתר כשעבד בספרייה המלכותית בברלין, זו שפתחה לו, כדבריו, את שעריה ואיפשרה לו לנצל או אוצרות הספרים שלה ולבחון את כתבי היד המצויים בה, היה לנכס ראשון במעלה של תחיית העברית כשפת התרבות היהודית הלאומית החדשה.

ולנו דומה שאפשר לקרוא את הדברים של אייזנשטדט גם כמשל: אף שבספרייה יושבים זה בסמוך לזה יהודים ונוצרים, ואף שהם יושבים יחדיו באינטימיות בביתו של שטיינשניידר, פושה בחוץ אנטישמיות גזענית, והמפגש המחקרי והאינטלקטואלי בין יהודים וגרמנים אינו אלא מה שכינה החוקר הגרמני כריסטיאן ויזה (Wiese) קריאה באפלה". כלומר, קריאה לדיאלוג, שהצד היהודי כמה לו, והצד הגרמני מתעלם ממנו.

תודתנו ל"ר מרטין הולנדר מה-*Staatsbibliothek*